

Braun, Krzysztof

Oblicze etnograficzne współczesnego województwa mazowieckiego

Rocznik Mazowiecki 11, 39-55

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Krzysztof Braun

Oblicze etnograficzne współczesnego województwa mazowieckiego

Każda reforma, każda reorganizacja, niezależnie od tego czy dotyczy instytucji produkcyjnej, naukowej, czy zmiany struktury administracyjnej państwa, wywołuje potrzebę oceny, czym dysponujemy i jak elementy, które są w naszym posiadaniu, mają się wzajemnie do siebie. Jest to stosunkowo proste w przypadku, gdy oceniamy zasoby materialne, wymierną infrastrukturę techniczną, a nawet tzw. bogactwa naturalne. W wypadku oceny „oblicza etnograficznego” regionu historyczno-kulturowego stajemy przed bardzo trudnym zadaniem. Musimy zdecydować, jakie treści składają się na takie pojęcie, jakie wartości kulturowe decydują o postrzeganiu regionu z zewnątrz, a jakie kształtują postawy mające wpływ na identyfikację mieszkańców Mazowsza z własną kulturą regionalną, czy kulturami ponadregionalnymi. Dodatkową trudność stanowi to, że Mazowsze, mimo że jest prowincją historyczną o tysiącletnim rodowodzie, nie stanowi całości, z którą identyfikują się jej mieszkańcy, a z kolei w opinii innych regionów jest obszarem od wieków zdecydowanie negatywnie postrzeganym.

Aby odnieść się do obszaru współczesnego woj. mazowieckiego, przyjrzyjmy się ziemiom, które obejmowało średniowieczne Mazowsze. Aleksander Gieysztor tak wytycza jego granice w dobie monarchii piastowskiej: „Biegły od styku z rubieżą pruską nad górną Wkrą wzdłuż zalesionej doliny Skrwy ku jej ujściu do Wisły, pozostawiając po stronie kujawskiej (i dobrzyńskiej) grody w Rypinie i Dobrzyniu, a po mazowieckiej Sierpc (wówczas Sieprc). Potem zmierzały na południowy zachód, obejmując Puszcze Gostynińską z wygięciem ku południowemu wschodowi. Sporna pozostaje przynależność Łowicza; są jednak wskazówki za jego mazowieckością. Po dotarciu do Bzury powyżej Łowicza i osiągnięciu ujścia do niej Mrogi, granica biegła południkowo wzdłuż lesistej doliny tej rzeki. Następnie, obejmując całą zlewnię rzeki Rawy, dochodziła powyżej Łęgonic do Pilicy i zagarniała z kolei prawobrzeżną jej zlewnię pokrytą Puszcza Stroniecką, czyli późnośredniowieczne Zapilcze, aż do ujścia Radomierzy (dziś Radomki) do Wisły. Granica schodziła wzdłuż niej do ujścia Prądnika na przeciwległym brzegu i szła potem puszciami — stąd poświadczona tu

w początku XVI w. nazwa Polesie — na północny wschód wododziałem przebiegającym na południe od rzeki Wilki (dziś Wilgi) i źródłami dopływów Bugu aż do Liwca w górnym jego biegu. Z kolei biegła tą rzeką w dół prawie aż do jej ujścia do Bugu, zatrzymując lewobrzeżną Puszcę Kamieniecką przy Mazowszu aż do Broku, i na prawym brzegu Bugu w górę tej rzeki aż do Nura. Potem wielkimi połaciami leśnymi, a częściowo i zabagnieniami, przebiegała jako rubież z Rusią na północny wschód aż do styku z Jaćwieżą poza Puszcą Dybłą, gdzie opodal dzisiejszego Grajewa granica mazowiecka zwracała się ku południowemu zachodowi, aby iść puszciami — największe z nich to Zagajnica i Różańska — trzymając się źródeł kolejnych dopływów Narwi aż do wspomnianego punktu wyjścia naszego opisu u wierzchowin Wkry¹.

W ciągu mijającego tysiąclecia granice obszaru utożsamianego z Mazowszem wielokrotnie się zmieniały. Okresowo przyłączano pewne tereny, potem je oddzielano, wzbogacając o inne, i znowu zmieniano. Każda epoka historyczna — Rzeczpospolita Obojga Narodów, okres zaborów, II Rzeczpospolita, PRL — inaczej postrzegały Mazowsze. Zmiany jego granic prześledził we wnikliwym studium w kwartalniku „Ziemia Mazowiecka” B. Sobol².

Może się to wydać dziwne, ale najlepszym punktem wyjścia do współczesnych analiz osadniczych, społecznych, gospodarczych, ruchliwości społecznej czy mobilności politycznej jest XVI w. — narodziny epoki Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W ciągu trzech wieków: XVI, XVII, XVIII utrwalił się gmach państwowości polskiej, struktury administracyjne, wykształciły się systemy osadnicze, szlaki komunikacyjne i handlowe, podstawy produkcji rolniczej i rzemieślniczej. Utrwały się dawne i ukształtowały nowe regiony etnograficzne. Dzisiaj w potocznym myśleniu, częstokroć nieświadomie, odwołujemy się do treści intelektualnych, systemu wartości, tradycji lub struktur terytorialnych wywodzących się wprost z I Rzeczypospolitej. Dlatego nie do przecenienia dla analiz przestrzeni historycznej jest *Atlas historyczny Polski: mapy Mazowsza, województw sandomierskiego czy lubelskiego*³, przedstawiający szesnastowieczne osadnictwo, struktury własnościowe, wyznaniowe, podziały administracyjne i kościelne. Równie ważne jest dzieło *Cztery wieki Mazowsza 1526-1914*⁴ omawiające wszystkie sfery życia politycznego, gospodarczego, kulturalnego i religijnego Mazowsza na tle historii Polski.

Dawność istnienia prowincji — względną trwałość granic, szczególne cechy fizjograficzne obszaru — powiążmy z jej specyfiką ludnościową: stosunkami

¹ A. Gieysztor, *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza (połowa X–połowa XIII w.)* [w:] *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, Warszawa 1994, s. 88.

² B. Sobol, *Zarys podstawowych zmian podziałów terytorialnych i administracyjnych w dziejach Mazowsza*, „Ziemia Mazowiecka” 1958, nr 4, ss. 7-17, mapy.

³ *Atlas historyczny Polski* (dalej: AHP), *Mazowsze w II połowie XVI w.*, pod red. W. Pałuckiego, Warszawa 1973; AHP, *Województwo sandomierskie w II poł. XVI w.*, pod red. H. Rutkowskiego, K. Pacuskiego i in., Warszawa 1993; AHP, *Województwo lubelskie w II poł. XVI w.*, pod red. S. Wojciechowskiego, Warszawa 1966.

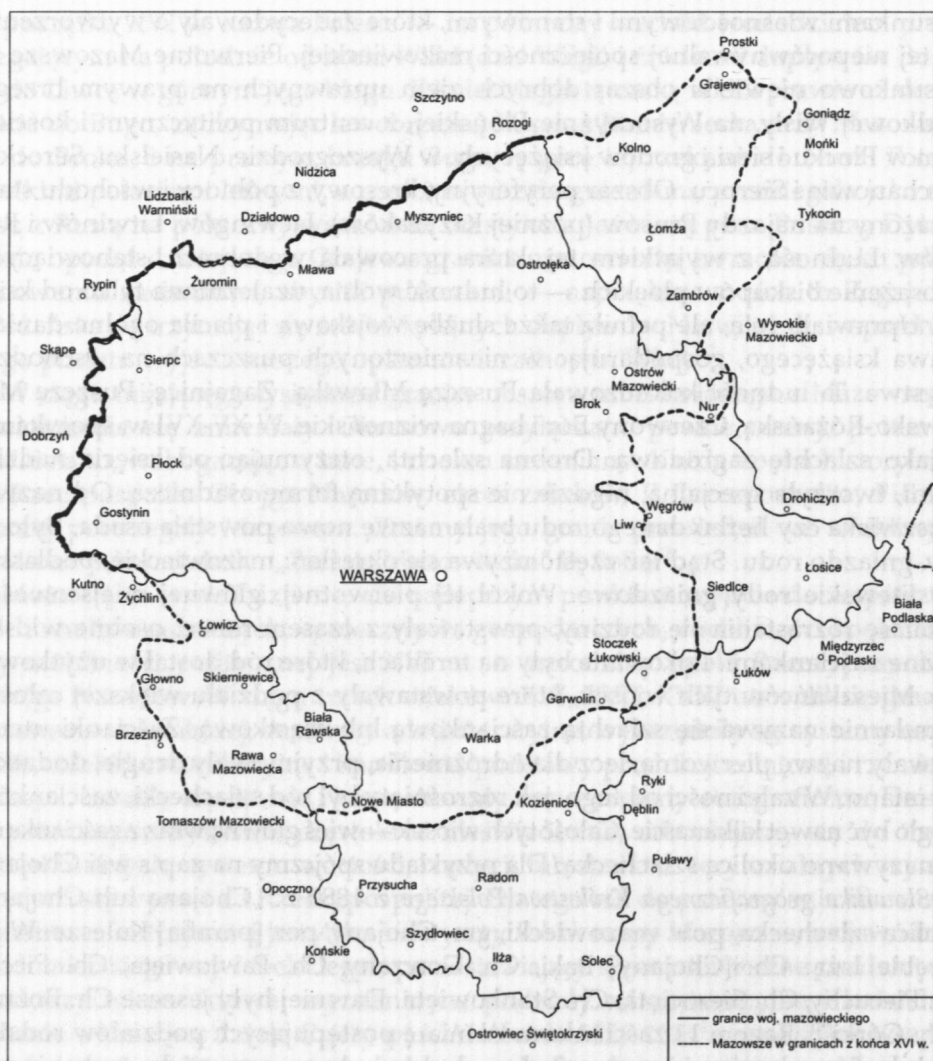
⁴ I. Gieysztorowa, A. Zahorski, J. Łukaszewicz, *Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526-1914*, Warszawa 1968, s. 334, il., mapy.

stosunkami własnościowymi i stanowymi, które zadecydowały o wytworzeniu się tej nieporównywalnej społeczności mazowieckiej. Pierwotne Mazowsze to stosunkowo niewielki obszar dobrych ziem uprawnych na prawym brzegu środkowej Wisły, na Wysoczyźnie Płońskiej, z centrum politycznym i kościelnym w Płocku i siecią grodów książęcych: w Wyszogrodzie, Nasielsku, Serocku, Ciechanowie i Sierpcu. Obszar peryferyjny, kresowy, z północy i wschodu stale narażony na najazdy Prusów (później Krzyżaków), Jaćwingów, Litwinów i Rusinów. Ludność, z wyjątkiem tej, która pracowała w dobrach, stanowiących uposażenie biskupów płockich — to ludność wolna, uzależniona tylko od księcia. Uprawiała rolę, ale pełniła także służbę wojskową i płaciła ogólne daniny prawa książęcego, gospodarując w niezmiernych puszczech na wschodzie księstwa. Ta ludność kolonizowała Puszcze Mławską, Zagajnicę, Puszcze Makowsko-Różańską, Czerwony Bór i bagna wizneńskie. W XV-XVI w. spotykamy ją jako szlachtę zagrodową. Drobną szlachtą, otrzymując od księcia nadział ziemi, tworzyła specjalną, nigdzie nie spotykaną formę osadniczą. Od nazwy, przewiska czy herbu danego rodu brała nazwę nowo powstała osada. Było to tzw. gniazdo rodu. Stąd też często używa się określeń: mazowieckie, podlaskie czy litewskie rody gniazdowe. Wokół tej pierwotnej, głównej miejscowości, w miarę rozrastania się rodziny, powstawały z czasem nowe, osobne wioski, zwane zaściankami. Lokowane były na terenach, które ród dostał w użytkowanie. Mieszkańców tych wiosek, które powstawały z podziału większej całości, popularnie nazywa się szlachtą zaściankową lub częstkową. Zaścianki utrzymywały nazwę pierwotną, lecz dla odróżnienia, przyjmowały drugie, dodatkowe miano. W zależności od tego, jak rozrośnięty był ród szlachecki, zaścianków mogło być nawet kilkanaście. Całość tych wiosek — wieś główną wraz z zaściankami — nazywano okolicą szlachecką. Dla przykładu spójrzmy na zapis wsi Chojany ze *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego* z 1880 r.: „Chojana lub Chojany, okolica szlachecka, pow. mazowiecki, gm. Chojany, por. [parafia] Kulesze. W jej obrębie leżą: Ch. [Chojany] Bąki, Ch. Gorczy, Ch. Pawłowięta, Ch. Piecki, Ch. Piecuchy, Ch. Sierocięta, Ch. Stankowięta. Dawniej były jeszcze Ch. Bozuty i Ch. Górki”⁵. Razem 11 zaścianków. W miarę postępujących podziałów rodzinnych brakowało ziemi i mazowiecka szlachta była zmuszona do szukania nowych przestrzeni do zasiedlenia. Znajdowała je na wschodzie: z początku na Podlasiu, później na Litwie i Białej Rusi. Tam też, w nowe miejsca zasiedlenia, niosła ze sobą rodową, gniazdową nazwę⁶.

Później, w XVI i XVII w., ekspansja Mazowszan przybrała na sile. Spotykamy ich na Podolu i Wołyniu, w ziemi sanockiej i przemyskiej, a kilkunastu rzemieślników — w rejestrach cechowych Lwowa.

⁵ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski i in., Warszawa 1880, t. I, s. 615.

⁶ Z. Gloger, *Dawna Ziemia Bielska i jej częstkowa szlachta*, Warszawa 1873; M. Biernacka, *Wsie drobnoszlacheckie na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa 1966, s. 248; A. Wolff, *Ziemia Łomżyńska w średniowieczu*, Łomża 1998, s. 45; A. Zajązkowski, *Szlachta polska. Kultura i struktura*, Warszawa 1993, s. 111.

Współczesne granice województwa mazowieckiego a Mazowsze w granicach z końca XVI w. Oprac. K. Braun

Jaka była struktura użytkowania ziemi na Mazowszu w XVI w.? Dominującą formą własności, obejmującą blisko 70% arealów uprawnych, była własność szlachecka. Własność niejednorodna i ogromnie rozdrobniona. Występowały w zasadzie dwie formy posiadania. Szlachta zamożna, zwana kmiecią lub folwarczną — to taka, która posiadała ziemię z osiadłymi na niej chłopami i folwark, uprawiany w systemie pańszczyzny. Takich posiadłości było na Mazowszu ok. 5 tys. Liczyły średnio ok. 40-45 ha. Drugą kategorią była uboga szlachta zagrodowa, „bezkmieca”, która uprawiała ziemię własnymi rękami. Areal, którym dysponowała, wahał się od 1/3 do 1/2 łana, czyli ok. 5 do 8 ha. Niejednokrotnie w jednej

wsi było 2, 3 a nawet 4 „posiadaczy”; „Comes de Wątory, gdzie jeden kmięć a trzy dwory” — kpiono z przysłowiowego mazowieckiego ubóstwa.

Pozostały obszar arealów uprawnych Mazowsza prawie w równych częściach pozostawał w posiadaniu instytucji kościelnych i panującego. Dobra znajdujące się w rękach duchowieństwa pod względem jakości ziemi i kultury jej zagospodarowania po wielokroć górowały nad dobrami królewskimi. Łącznie liczyły 15 miast i 485 wsi i w zasadzie występowały w trzech zwartych kompleksach gospodarczych. Największe i najbogatsze było Księstwo Łowickie — dobra arcybiskupów gnieźnieńskich, utworzone na mocy bulli papieża Innocentego II w 1136 r. Składały się nań dwa klucze dóbr: łowicki — rolniczy i skierniewicki — rolniczo-leśny⁷.

Drugim, dwukrotnie większym terytorium były dobra biskupów płockich z szeregiem wsi w ziemi płockiej i dużym kompleksem ziem w widłach Bugu i Narwi, zwanych Biskupizną, Puszcą Biskupią, a współcześnie Puszcą Białą⁸. Trzeci kompleks stanowiło tzw. Księstwo Sieluńskie — uposażenie proboszczów płockich, leżące pomiędzy Różanem a Ostrołęką. Znamienną ciekawostką jest fakt, że proboszczowie płocki zdolali uzależnić od siebie okoliczną szlachtę zagrodową⁹.

Dobra monarsze na Mazowszu, tzw. królewszczyzny, w XVI w. liczyły 47 miast i 339 wsi, zarządzanych przez starostów grodowych lub dzierżawców zwanych tenentariuszami. Areal uprawny tych dóbr odpowiadał jedynie 15% całości. Resztę, ponad 80% — stanowiły puszcze i większe kompleksy leśne¹⁰. Zastanówmy się w tym miejscu, jak wyglądały stosunki społeczne i gospodarcze północnej części woj. sandomierskiego — tego obszaru, który znalazł się w granicach dzisiejszego woj. mazowieckiego? Według lustracji Sandomierszczyzny z 1660 r.¹¹ obszar ten obejmuje teren pow. radomskiego graniczący z leżącą na Zapilczu Puszcą Stromecką, południową rubieżą woj. rawskiego. W skład powiatu wchodziły 3 zespoły dóbr królewskich: starostwo radomskie i kozienickie w Puszczy Radomskiej (obecnie Radomsko-Kozienickiej) oraz starostwo soleskie, położone pomiędzy ujściami Iłżanki i Kamiennej do Wisły. Całość dóbr królewskich to jedna puszcza i 48 wsi. Dobra kościelne leżały w zwartym kompleksie, w południowej części powiatu. Należały do cystersów z Wąchocka, benedyktynów z Sieciechowa i Świętego Krzyża, ale największe posiadłości, łącznie z całą Puszcą Iłżecką, należały do biskupów krakowskich. Największy obszar, więcej niż połowa powiatu, znajdował się w posiadaniu szlachty i mag-

⁷ J. Wareżak, *Osadnictwo kancelarii łowickiej (1136-1847)*, cz. I, s. 288, Łódź 1952; idem, *Słownik historyczno-geograficzny Księstwa Łowickiego*, Wrocław 1961, s. 249; *Łowicz, dzieje miasta*, pod red. R. Kołodziejczyka, Warszawa 1986.

⁸ M. Żywirska, *Puszcza Biała. Jej dzieje i kultura*, Warszawa 1973; *Brok i Puszcza Biała*, pod red. J. Kazimierskiego, Ciechanów 1989.

⁹ W. Smoleński, *Mazowiecka szlachta w poddaństwie proboszczów płockich*, Warszawa 1878.

¹⁰ *Lustracje województwa mazowieckiego 1565*, cz. I 1967, cz. II 1968; *Lustracje województwa płockiego 1565-1789*, Warszawa 1965; *Lustracje województwa rawskiego 1789*, Warszawa 1971.

¹¹ *Lustracje woj. sandomierskiego 1564-1565*, Wrocław 1963; *Lustracje woj. sandomierskiego 1660-1664*, Kraków 1971.

naterii — blisko 200 wsi z kilkoma większymi kompleksami dóbr: Drzewickich, Firlejów, Oleśnickich. Znamienne jest to, że własność szlachecką stanowiły prawie w całości arealy uprawne. W wyniku powyższych rozważań możemy stwierdzić, że obszar współczesnego woj. mazowieckiego, w okresie początkowym, tj. na początku XVII w., był prawie jednorodną krainą: zwarta, zasobna, dobrze utrzymana włość kościelna, ogromne połacie puszczy królewskich ze stosunkowo niewielką ilością oddanych w dzierżawę wsi i wielkie połacie ziemi uprawianej przez średniozamożną, a w części północno-wschodniej, wręcz biedną szlachtę zagrodową.

Gdy spojrzymy na którąś z dawnych map Polski, obszar Mazowsza i Podlasia jawi się nam jak wielka zielona plama, pocięta kilkoma niebieskimi liniami. To ogromne połacie lasów i puszczy, ciągnące się od środkowej Polski na północ — w stronę Wielkich Jezior Mazurskich i na wschód, aż po Litwę, Białoruś i Polesie. Przez środek tych ziem płyną wielkie rzeki: Wisła, Bug i Narew. Południową granicę Mazowsza stanowi wpadająca z lewej strony do Wisły Pilica, a prawobrzeżny Wieprz oddziela ciągnącą ku Mazowszu ziemię stężycką od Lubelszczyzny. Bug i Narew, płynące w swym górnym biegu przez Podlasie, łączą je z Mazowszem, wpadając do Wisły między Płockiem a Warszawą. Ale rzeki to nie tylko granice, które dzielą państwa, regiony czy ziemie. W przypadku Mazowsza jest to kręgosłup prowincji. Rzeki łączą Mazowsze i Podlasie w pewien, wzajemnie się uzupełniający obszar gospodarczy. Z północy i wschodu — Narwią, Pisą i Bugiem spływało drewno i tzw. towary leśne, częściowo też znad górnego Bugu, zboże z ekonomii brzeskiej i kobryńskiej, a także z dawnych ruskich województw Rzeczypospolitej: bełzkiego i wołyńskiego. Z góry Wieprzem, a jeszcze wyżej Sanem, płynęło w skutach i komiegach zboże z bogatej Lubelszczyzny, Małopolski Wschodniej, a nawet Zachodniej Ukrainy. Lewobrzeżne dopływy, częściowo tylko spławne, Pilica i Bzura przynosiły ze sobą zboże z zasobnego Księstwa Łowickiego. To właśnie na obszarze Mazowsza, u ujścia Wieprza, Pilicy, Bzury, Bugu z Narwią stały tzw. pale, słupy, przy których zatrzymywały się wszystkie ówczesne pływające jednostki, wiozące towary w dół Wisły do Torunia i Gdańska. W stojących przy palach komorach celnych sprawdzano ładunek i pobierano przewidziane prawem myto. Mazowszanie i Podlasianie w dużej mierze żyli z lasu i wody, co nie znaczy, że nie uprawiali roli. Byli to przede wszystkim bartnicy i smolarze, w nowszych czasach robotnicy leśni, a także oryle spławiający tratwy i flisacy wiozący zboże na skutach. Tysiące mieszkańców nadbrzeżnych osad swą codzienną pracą włączonych było w ten wielki leśno-wodny system. W lecie byli smolarzami-budnikami, orylami, rybakami lub przewoźnikami, zimą wyplatali z wikliny kosze, a także słomiane i wiklinowe maty do wykładania łodzi wiozących zboże, sukno, sól, popiół, rudę ze Staropolskiego Zagłębia, lub inne towary do Gdańska. Ich kontakt z szerokim światem, spotkania z innymi ludźmi, zachowanie sposobu życia, ubierania się, jedzenia wytwarzał wokół nich specyficzną aurę. Nie musieli być bogaci. Byli inni, wiedzieli i widzieli więcej niż wieśniak ciężko i monotonnie, całe życie pracujący na roli.

Porównajmy granice historycznego Mazowsza z obszarem nowo utworzonego woj. mazowieckiego. Patrząc na mapę, widzimy, że po raz pierwszy w historii do terytorium mazowieckiego przyłączono ziemie należące do prowincji małopolskiej. Są to ziemie pomiędzy rzekami Radomką a Kamienną, od Odrzywołu i Przysuchy na zachodzie, przez Szydłowiec, Ilżę, po Lipsko i Solec nad Wisłą na wschodzie. Po prawej stronie Wisły przyłączono do woj. mazowieckiego podlaskie Łosice, Mordy, Siedlce i Sokółów Podlaski. Tyle nabytków. Zobaczmy, które historyczne mazowieckie ziemie utraciliśmy i do jakich zostały włączone organizmów administracyjnych? Zachodnia i południowa część dawnego woj. rawskiego, tzn. najstarszy region etnograficzny w Polsce — Księstwo Łowickie, i obszary osadnictwa drobnoszlacheckiego w okolicach Rawy Mazowieckiej znalazły się w granicach woj. łódzkiego. Z kolei północno-wschodnia część Mazowsza została włączona do woj. podlaskiego. Z regionu kurpiowskiego wydzielono 3 gminy: Zbójną, Turośl i Nowogród. Ten sam los spotkał zwarty obszar czternaście- i piętnastowiecznego mazowieckiego osadnictwa drobnoszlacheckiego — ziemię kolneńską, łomżyńską, wiską, zambrowską z Czerwonym Borem, po Szczuczyn i Grajewo. Czas pokaże, czy podjęte wbrew opinii miejscowej ludności decyzje przestrzenne przyniosą korzyść tej mazowieckiej rubieży.

Reasumując: od historycznego Mazowsza oddzielono na zachodzie region łowicki i obszary drobnoszlacheckie w ziemi rawskiej, na wschodzie — część regionu kurpiowskiego i północno-wschodni obszar drobnoszlachecki.

Dołączono do Mazowsza: na południu dawną ziemię radomską, na wschodzie — część Zachodniego Podlasia.

Wróćmy do tytułowego problemu: jakie oblicze etnograficzne reprezentuje współczesne woj. mazowieckie? W pierwszym rzędzie mamy na myśli wyraźnie wyodrębnione regiony. Prowadzone na Mazowszu w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych przez Katedrę Etnografii UW i Zakład Etnografii PAN systematyczne badania terenowe dały stosunkowo dobry wizerunek prawie wszystkich dziedzin dawnej kultury ludowej Mazowsza¹².

Dzisiaj, po utracie na rzecz woj. łódzkiego regionu łowickiego, możemy mówić o trzech regionach: Kurpiach Puszczy Zielonej, Kurpiach Puszczy Białej i tzw. Regionie Kołbielsko-Garwolińskim. Ten ostatni leży na prawym brzegu Wisły, powyżej Warszawy, w dorzeczu rzeki Świder, pomiędzy Wisłą, Otwockiem, Mińskiem Mazowieckim i Garwolinem. Zwany jest różnie: Kołbielszczyzną, Powiślem Garwolińskim lub Mazowszem nad Świdrem. Teren zdecydowanie rolniczy, z resztkami Lasów Celestynowskich, dawnej Puszczy Osieckiej i Puszczy Garwolińskiej na południe od Wilgi. W XIX w., obok rolnictwa powszechna tu była uprawa lnu i konopi, a także na dużą skalę hodowla owiec. To zadecydowało, że tkactwo stało się ważnym zajęciem (zawodem) pozarolniczym ludności. Do tradycyjnych tkanin kołbielskich należą przede wszystkim wełniane i lniane tkaniny odzieżowe z wzorem wielobarwnych pasków na

¹² W. Paprocka, *Badania etnograficzne na Mazowszu w latach 1945-1967*, „Rocznik Mazowiecki” 1970, t. III.

zielonym, fioletowym lub czerwonym tle, tzw. *sorce*, przeznaczone na spódnice *poprzeczniaki* i *zapalonki* na fartuchy. W tkaninach odzieżowych dominują czerwono-czarne i fioletowe pasy, w tkaninach dekoracyjnych, dywanach — pasy czerwone, białe i czarne. Do niedawna wykonywano również ozdobne kilimy wełniane, tkane w tzw. kółka. Tradycje tkackie tego regionu spowodowały, że wykształciły się dwie wersje stroju ludowego: garwolińska, która zanikła w okresie międzywojennym, i kołbielska. Jeszcze dzisiaj, chociaż bardzo rzadko, można zobaczyć na targu lub odpuscie w Kołbieli stare kobiety ubrane w tradycyjny strój: białą, płócienną koszulę ze stójką i kolorowym obszyciem na mankietach, gorset zapinany lub sznurowany, spódnicę z wełnianego pasiaka w tonacji czerwonej, czasem w fartuchu w poprzeczne prążki. Wierzchni ubiór męski (wyszedł z użycia w okresie międzywojennym) składał się z sukmany w kolorze niebarwionego sukienego samodziału, obszytej ciemnobrązową lub czarną taśmą, butów z cholewami i czapki z daszkiem¹³. Ważnym zajęciem na terenach nadwiślańskich od Stężycy do Karczewa, było do niedawna plecionkarstwo. Kępy wiślane i brzegi rzeki gęsto porasta wiklina. Mieszkańcy nadrzecznych wsi powszechnie trudnili się produkcją koszy, wiklinowych pojemników, kufrów, mat czy zakładanych na wozy półkoszków, zwanych *wasągami*. Na potrzeby domowego rybołówstwa masowo robiono wiklinowe *wiersze*, *bębenki*, kosze do przechowywania ryb, plecione jazy lub zastawy¹⁴.

Plecionkarstwo z wikliny, będące zajęciem ludności mieszkającej nad rzekami, jest charakterystyczne dla całego regionu. Dawniej rozwijało się szczególnie tam, gdzie odbywał się przeładunek towarów na statki rzeczne, przy przeprawach, u ujścia rzek: Kamiennej, Radomki, Pilicy, Wieprza czy Bzury. Wiklinowe maty, którymi wykładano statki spławiające zboże, pojemniki lub kosze do transportu luźnych towarów, nazywano w dawnych czasach *stroisz* i po sprzedaniu w miejscu zbytu wiezionych towarów stanowiły one dodatkowy zarobek retmana.

We wszystkich puszczech, Kozińskiej, Zielonej, Białej, Kampinoskiej, wykonuje się do dzisiaj przeróżne formy koszykarskie z korzeni drzew iglastych: sosny i jałowca. Nie jest to zajęcie tak powszechne, jak dawniej, i w mniejszym stopniu wykorzystywane dla potrzeb rynkowych, ale wiele osób dla własnych potrzeb wyplata różne kosze, pojemniki gospodarcze, nie mówiąc już o różnych samolówkach rybackich służących kłusownictwu¹⁵.

Na obszarze północno-wschodniego Mazowsza znajdujemy dwa podobne z nazwy, a jakże różne od siebie regiony: „Pośrodku ziem Mazowsza, w okolicy oblanej i przerźniętej dwoma wielkimi rzekami Bugiem i Narwią, w obszer-

¹³ W. Kolago, *Strój kołbielski*, Wrocław 1970.

¹⁴ D. Orzeł, *Plecionkarstwo na terenie południowo-wschodniego Mazowsza*, mpis, Kat. Etnologii UW 1982; W. Paprocka, *Chalupnicza produkcja koszykarska wsi okolic Warszawy I poł. XX wieku*, Prace Działu Etnografii Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN nr 2, Warszawa 1959.

¹⁵ K. Markiewicz, *Plecionkarstwo* [w:] *Sztuka i rękodzieło ludowe Ziemi Radomskiej*, Radom 1986; M. Żywirska, *Wikliniarstwo, plecionkarstwo* [w:] *Puszcza Biała. Jej dzieje i kultura*, Warszawa 1973, ss. 262-266; W. Paprocka, *Tradycyjne plecionkarstwo ludowe na terenie dawnej Puszczy Zielonej i jego rola w gospodarce wiejskiej* [w:] *Kurpia Puszcza Zielona*, t. II, Warszawa 1964, ss. 245-266.

nych puszczech, z nieplenną glebą dla zboża, osiadło plemię Mazurskie Kurpiami od obuwia, chodaków lipowych (po Mazowiecku kurpie) przezwanym. [...] W ogromnych puszczech i lasach, rokrocznie od najdawniejszych czasów mnożyły się barcie nowe i stare pielęgnowano troskliwie. Stąd wyrobił się stan, czyli rodzaj cechu, bractwa bartnego, które miało swoje odrębne prawo". W tym opisie Władysław Kazimierz Wójcicki¹⁶ zawarł zwięzłą ocenę Puszczy Zielonej i Białej, przedstawiając je łącznie jako ziemie zamieszkałe przez Kurpiów. Jest to dowód na stereotypowe (i romantyczne) widzenie ze stolicy nieodległego od niej regionu. A przecież te dwa regiony ogromnie różnią się od siebie czasem powstania, podległością (dobra biskupie, królewszczyzny), wreszcie, co do dnia dzisiejszego jest w przypadku Kurpiów z Puszczy Zielonej wyraźnie notowane, świadomością własnej historii, z pewną dozą dumy i megalomanii regionalnej¹⁷.

Kurpiowska Puszcza Zielona, zwana dawniej Puszcza Myszyniecką lub Zagajnicą Ostrołęcką, leży nad Narwią, pomiędzy prawymi jej dopływami: Pisą, Szkwą, Rozogą, Omulwią i Orzycem. W II poł. XVI w. była jeszcze prawie całkowicie niezamieszкана, z wyjątkiem kilku śródlęsnych osad, w których przebywali królewscy (dawniej książęcy) strażnicy puszczy i osocznicy. Pierwszymi użytkownikami puszczy w ramach regale książęcego byli bartnicy i budnicy — smolarze, którzy, wytapiając smołę i dziegieć, i wypalając węgle, tworzyli przestrzenie pod osadnictwo rolnicze. Zasadzenie puszczy na dużą skalę nastąpiło w XVII i XVIII w., przy czym dominującą formą gospodarowania były różnorodne zajęcia związane z eksploatacją drewna, śródlęsne rolnictwo i hodowla owiec, która dała podstawy dziewiętnastowiecznemu kurpiowskiemu tkactwu. Jest to chyba jeden z najwszechstronniej zbadanych regionów etnograficznych Polski. Systematyczne badania, zapoczątkowane w połowie lat pięćdziesiątych, zaowocowały trzytomową wnikliwą monografią etnograficzną¹⁸. Doszły do tego dziesiątki książek i specjalistycznych artykułów, przedstawiających niemal wszystkie dziedziny życia ludności kurpiowskiej. Wiele ustaleń badawczych, szczególnie w zakresie specyfiki gospodarki puszczańskiej, możemy odnieść do codziennych zajęć w Puszczy Białej, Kozienskiej, Hłżeckiej czy Kampinoskiej. Zmienia się lokalne nazewnictwo, pewien kontekst sytuacyjny, lecz podstawowa struktura, typowy dla Mazowsza wzór kulturowy pozostaje. Obserwujemy ogólne, wynikające z warunków ekonomicznych, dążenie do zaspokajania jak największej ilości potrzeb gospodarstwa i rodziny we własnym zakresie, a także funkcjonowanie bardzo wąskiego rynku lokalnego, ograniczonego niekiedy do jednej wsi, opartego na systemie bezgotówkowym, w formie wzajemnego świadczenia usług lub odpracowań. Każdy prawie mieszkaniec śródlęsnej wsi potrafił wykonać podstawowe sprzęty domowe, drewniane naczynia i narzędzia rolnicze, wykonać prace ciesielskie i stolarskie związane z obróbką budul-

¹⁶ W. K. Wójcicki, *Z dawnych dziejów i wspomnień naszego stulecia*, Kraków 1875.

¹⁷ W. Woźniak, *Mit wolnego Kurpia w literaturze*, Ostrołęka 1984; H. Samsonowicz, *Kurpie na mapie Polski*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 1991, t. V, ss. 8-12.

¹⁸ *Kurpie Puszcza Zielona*, pod red. A. Kutrzeby-Pojnarowej, t. I-III, Warszawa 1962, 1964, 1965.

ca, budową lub naprawą domu. Każdy też dokładał wszelkich starań, aby jego dom, stodoła, spichrz, brama wjazdowa czy studnia były jak najoryginalniej zdobione. Stąd układane w geometryczne wzory deskowania szczytów, ozdobne *śparogi*, bogato zdobione wiatrownice, nadokienniki. Kurpie Zielone to zdecydowanie najbardziej żywy i aktywny dzisiaj region Mazowsza. Mimo wszystkich zmian ustrojowych i ekonomicznych, postępującej urbanizacji, bezkrytycznego nieraz przejmowania telewizyjnych wzorców, tradycyjna kultura, zwyczajne doroczne, śpiewy i tańce lokalne, oryginalne zdobnictwo wnętrz i strój ludowy cieszą się uznaniem i szacunkiem społeczności. Każda prawie gmina podejmuje jakieś działania w celu wyeksponowania swoich wartości regionalnych. Gmina Myszyniec organizuje od lat „miodobranie kurpiowskie” — coś w rodzaju dożynek u bartników; gmina Łyse kultywuje obrzęd święcenia palm na Niedzielę Palmową, rozszerzając uroczystość o konkurs na najdłuższą i najpiękniejszą palmę oraz wyroby sztuki ludowej. W Kadzidle, drugiej obok Myszynca stolicy Kurpiowszczyzny, organizowane są cykliczne imprezy folklorystyczne, np. „Wesele Kurpiowskie”, a wójt publikuje katalogi gminnych twórców ludowych. Ostatnio gmina Lelis podjęła próbę zorganizowania parku ekologiczno-etnograficznego, który ma służyć szkołom kurpiowskim w popularyzacji regionalnego dziedzictwa kulturowego i w nauce biologii.

Elementem, który w przeszłości (XVI-XVIII w.) łączył mieszkańców puszczy jest hodowla dzikich pszczół, czyli bartnictwo. Nie chodzi tu o znajdowanie podobieństw czy różnic w czynnościach bartników. Ważne jest to, że społeczność ta, jak żadna inna, podlegała konsekwentnemu i surowemu prawu. Bartnicy byli pierwszą chyba grupą zawodową, w stosunku do której opracowano tak szczegółowe zasady postępowania zarówno w zakresie surowych kar, jak i obowiązków oraz relacji wewnątrzgrupowych. Nie wychodząc poza interesujący nas obszar, zwróćmy uwagę, że już w 1450 r. Maciej z Różana przetłumaczył na język polski statut księcia mazowieckiego Janusza I z 1401 r. w całości poświęcony sprawom bartnym¹⁹. W II poł. XVII w. zostało opracowane prawo bartne dla starostwa przasnyskiego²⁰. W 1616 r. Stanisław Skrodzki opracował porządek prawa bartnego dla starostwa łomżyńskiego²¹. Puszcza Radomska, z centrum bartniczym w Jedlni, ma zapis prawa obelnego (tzn. bartnego) z połowy XVII w.²² Podobne prawo, dla podwarszawskiej dziś Jabłonny, pochodzi z 1639 r.²³

Może się to wydać dziwne, ale na obszarach, których mieszkańcy podlegali niegdyś surowemu lecz sprawiedliwemu prawu, obserwujemy dzisiaj większą łatwość w zawiązywaniu organizacji samorządowych i powstawaniu ruchów regionalnych, skierowanych na działania dla dobra lokalnej społeczności. Doty-

¹⁹ *Volumina Legum*, t. I, St. Petersburg 1859.

²⁰ K. Niszczycki, *Prawo bartne bartnikom należące z r. 1559*, Warszawa 1854.

²¹ S. Skrodzki, *Porządek prawa bartnego dla starostwa łomżyńskiego z roku 1616*, Warszawa 1885.

²² J. Gacki, *Jedlnia, w niej kościół i akta prawa obelnego*, Radom 1874; A. Woytowicz, *Obelść, obelnicy i prawo obelne*, „Rocznik Biblioteki Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie”, t. VIII, 1930.

²³ H. Wajs, *Bartnicy z Jabłonn i ich „prawo bartne” z XVII-XVIII w.*, „Sylwan” 1984, nr 10.

czy to nie tylko obszarów „pobartniczych”, ale także terenów dawnego osadnictwa holenderskiego, w stosunku do którego obowiązywało w XVIII w. prawo emfiteutyczne, a społeczność rządziła się określonymi zasadami religijnymi.

Puszcza Biała, zwana w przeszłości Biskupizną, Puszcza Biskupią, Nadbużną, Wyszowską lub Brańszczykowską, leży w widłach Bugu i Narwi. Od XII w. stanowiła własność biskupów płockich. Kulturowo jej mieszkańcy niewiele różnili się od tych z Puszczy Zielonej. Generalną różnicą było to, że mieszkańcy Puszczy Białej byli ludnością zależną i odrabiali pańszczyznę, podczas gdy Kurpie, jako poddani książęcy, później królewscy, byli ludźmi wolnymi. Dlaczego Kurpie z Puszczy Białej? W połowie XVIII w., w wyniku wojen i klęsk elementarnych obszar zanarwiańskich dóbr biskupich był poważnie zniszczony. W celu podniesienia gospodarczego wyludnionych terenów zasiedlono go grupą ok. 300 osadników kurpiowskich, którzy zajęli blisko 30 wsi, głównie w południowo-wschodniej, tzw. ostrowskiej części Puszczy. Były to wsie: Borsuki, Grabowiec, Cieńska, Ochudno, Limany, Skłudy, Ponikiew, Toczniel, Białe Błoto, Udrzynek, Budy, Poręba, Knurowiec, Przyjmy-Kąty, Osuchowo, Dudy, Dudowizna, Wiśniewo, Dolna i Górna Małkinia, Błędnica, Sumiężne, Laskowizna, Woyty, Grabownica, Nagoszewo, Kuskowizna, Kacpury, Ciuray. Z tego powodu w XIX w. mieszkańców Puszczy Białej zaczęto nazywać Kurpiami — mimo że w przeważającej części mówili inną gwarą, mieli zupełnie inny ubiór, zdobniczo i zwyczajami. Zachodnia część Puszczy, tzw. pułtуска, w okolicach Pniewa, Gładczyna, Obrytego, Rząśnika i Pułtуска, posiadała dobre grunty uprawne i stanowiła podstawę gospodarczą dóbr biskupich. W niej też wykształcił się bogaty strój ludowy i oryginalna ornamentyka czerwonych i białych haftów na koszulach. Mimo że strój ludowy noszony jest obecnie sporadycznie, w zasadzie tylko podczas uroczystości kościelnych, to hafciarskie motywy zdobnicze znalazły zastosowanie w wykonywanych na sprzedaż serwetach i obrusach, a nawet, dla podkreślenia specyfiki kulturowej Puszczy Białej, podczas odpustu na św. Rocha w Sadykierzu koło Obrytego proboszcz i biskup płocki odprawiają mszę św. w ornatach haftowanych w tradycyjne *zielka*, *kótecka*, *wiatracki* i *scytki*. Tak samo zdobione są kościelne chorągwie i feretrony patronów wsi puszczańskich²⁴.

Zasługujący na uwagę, choć nie tak bogaty jak wyżej wymienione regiony, jest obszar w okolicach Sannik w pow. gostynińskim. Do niedawna był to żywy ośrodek sztuki ludowej, nawiązujący we wzornictwie do tradycji regionu łowickiego. Występowało tu głównie tkactwo wełnianych samodzielaków, przeznaczonych na zapaski i spódnice. Tkaniny użytkowe to kilimy do zawieszania na ścianach, tkane w wąskie różnobarwne prążki na przeważnie różowym, zielonym lub niebieskim tle. Niegdyś był to również ośrodek meblarstwa ludowego, produkujący malowane skrzynie wianne. W Sannikach i Rybiu wyrabiane są wycinanki.

²⁴ A. Kutrzeba-Pojnarowa, *Puszcza Biała jako region etnograficzny (stan i potrzeby badań)* [w:] *Brok i Puszcza Biała*, red. J. Kazimierski, Ciechanów 1989; M. Żywirska, *Puszcza Biała. Jej dzieje i kultura*, Warszawa 1973.

Również w pow. gostynińskim, nad Wisłą, przeważnie na lewym brzegu, począwszy od Brwilna aż po ujście Pilicy, spotykamy osadnictwo holenderskie. Tzw. Olędrzy — mennonicy z terenu Fryzji, w wyniku prześladowań religijnych, w XVI-XVIII w. przybywali na ziemie polskie (początkowo na Żuławy) i na podstawie prawa emfiteutycznego otrzymali do zagospodarowania grunty podmokłe, puszczańsko-bagiennie. Na Mazowszu pojawili się w XVIII w., początkowo na terenie pow. gostynińsko-gąbińskiego, później, posuwając się wzdłuż lewego brzegu Wisły, dotarli aż poniżej Warszawy. Na Podlasiu, nad środkowym Bugiem, w XVII i XVIII w. utworzyli kolonie w Kodniu, Holenderni, Mościskach Górnych i Dolnych oraz założyli kilka wsi o nazwie Holendry lub Holendernia w okolicach Chełma. Wytworzyli szczególny typ osadniczy: charakterystyczne, na sztucznie usypanym wzniesieniu siedlisko, zblokowany system zagrody (wszystkie budynki pod jednym dachem), specyficzne nasadzenia drzew, zabezpieczające przed krą lodową i falą w czasie powodzi²⁵.

Obszar dawnego woj. radomskiego, który w większości został włączony do obecnego woj. mazowieckiego, to obszar pogranicza między Małopolską a Mazowszem, kolonizowany przed wiekami przez osadników z obu tych prowincji. W czasach nowożytnych na tereny Puszczy Radomskiej i Kozienickiej przybyli osadnicy z Puszczy Sandomierskiej, zwani „Posaniakami”, a w pasie nadwiślańskim i w okolicach Lipska i Radomia znaleźli się osadnicy niemieccy. Z punktu widzenia charakteru osadnictwa, regionalnego budownictwa i podstawowych zajęć ludności obszar Radomskiego można podzielić na 4 regiony: region Puszczy Kozienickiej z Zapilczem, region polno-równinny, region Pogórza Iłżeckiego i region wiślano-nadpilicki. Podział ten zastosowano przy projektowaniu skansenu, Muzeum Wsi Radomskiej w Radomiu. W Radomskim, podobnie jak w większości regionów, tradycyjna kultura ludowa powoli zanika. Zanika tkactwo, haft i strój ludowy. Zmienia się forma wykonywania większości tradycyjnych zajęć. Warto jednak zwrócić uwagę na dwie dziedziny, z którymi w minimalnym stopniu mogliśmy się spotkać na Mazowszu. Jest to kowalstwo i garncarstwo. Kowalstwo w dawnej, tradycyjnej społeczności wiejskiej było zawodem ważnym, prestiżowym i przynoszącym spore dochody. Kowal kuł konie, naprawiał narzędzia rolnicze, wykonywał okucia i różne przedmioty potrzebne w gospodarstwie. Potrafił wykuć łyżwy, przywiązywane rzemieniami do butów, i krzyż na grób sąsiada. W niedawnej jeszcze przeszłości można było naprawić traktor lub inne urządzenia mechaniczne. Dzisiaj, gdy prawie nie ma już zapotrzebowania na usługi kowalskie, Muzeum Wsi Radomskiej podjęło program

²⁵ T. Baranowski, *Wsie holenderskie na ziemiach polskich*, „Przegląd Historyczny”, t. IX, 1915; W. Marchlewski, *Osadnictwo „olęderskie” środkowej Wisły. Próba analizy eko-etnologicznej*, mps w *Kat. Etnologii UW* 1983; idem, *Przyczynek do dziejów osadnictwa olęderskiego w środkowym biegu Wisły w XIX i XX w. (do 1945 r.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1988, nr 3; J. Górak, *Holenderskie domy nad Bugiem*, „Polska Sztuka Ludowa” 1971, nr 1; J. Domaradzki, *Raport z olęderskiej kolonii. Moście nad Bugiem*, mps *Katedra Etnologii UW* 1996; J. Sroka, *Osadnictwo olęderskie na Polesiu Lubelskim w XVII i XVIII w. na tle osadnictwa holenderskiego w Polsce*, mps *Wydział Prawa i Administracji UW* 1970; J. Szalęgin, *Osadnictwo holenderskie na terenie obszaru woj. płockiego*, „Mazowsze” 1995, nr 2.

ratowania kowalstwa ludowego — tak ważnej dziedziny kultury materialnej wsi. Od wielu lat organizowane jest Ogólnopolskie Biennale Kowalstwa Ludowego, dzięki któremu można z jednej strony dokumentować technikę pracy kowali, przygotowanie surowca, obróbkę żelaza, a z drugiej — propagować nowe możliwości w zakresie wykonywania wyrobów artystycznych dla odbiorców spoza środowiska wiejskiego, wykonywanie ozdobnych zawiasów, bram ogrodowych, krat kominkowych, świeczników itp.

Drugą dziedziną jest garncarstwo, posiadające w Radomskim wielowiekowe tradycje. Z siedemnastu działających niegdyś warsztatów garncarskich, obecnie działają tylko 4: w Iłży, Mogielnicy, Głowaczowie i Rędocinie. Oprócz ceramiki użytkowej w ośrodkach tych wykonuje się prawdziwe dzieła sztuki, które zapewniają radomskim twórcom ludowym czołowe miejsca na konkursach i wystawach²⁶.

Wskazując na walory etnograficzne poszczególnych regionów woj. mazowieckiego, trzeba wspomnieć o dwu elementach, które łączą ten cały obszar. Jest to strój ludowy, w którym dominuje motyw pasiaka i wycinanki²⁷, jakimi dla ozdoby wyklejano paradne izby. Zasięg występowania pasiaka i wycinanki w całości się pokrywa. Obejmuje historyczne Mazowsze, obszar dawnych województw kieleckiego i radomskiego, region wolborski, opoczyński i sieradzki.

Musimy jednak zdać sobie sprawę z tego, że zawarte w literaturze etnograficznej dokumentacje i opisy odnoszą się do przeszłości. Prowadząc badania, staramy się znaleźć najstarsze i najbardziej archaiczne elementy kultury, posłużyć się nimi dla wyjaśnienia „dlaczego kiedyś tak właśnie bywało”. Współcześnie, gdy odnosimy się do niedalekiej nawet przeszłości — wystarczy spojrzeć na powojenne dwudziestopięciolecie 1945-1970 — spotykamy zupełnie inny niż dzisiaj mechanizm przekazywania tradycji regionalnych i rodzinnych. Do niedawna opierał się on na kilku decydujących elementach:

- trwałości, zasiedziałości rodzin wiejskich,
- stosunkowo prymitywnym sposobie gospodarowania, który wymagał zgodnego współdziałania wszystkich członków rodziny, a także sąsiadów, co integrowało społeczność lokalną,
- uznawaniu ziemi (gruntu) za naczelną wartość, na której opiera się przetrwanie rodziny,
- istnieniu, w stosunkowo dużym odsetku, wielopokoleniowych rodzin, trzech generacji współżyjących pod jednym dachem i dysponujących wspólnym budżetem domowym,
- etosie pracy.

Rzeczywistość końca lat dziewięćdziesiątych jest zupełnie inna. Wskutek przemian politycznych i społecznych, postępu cywilizacyjnego i rozwoju me-

²⁶ M. Jurecka, *Ceramika ludowa Ziemi Radomskiej*, Radom 1986; eadem, *Rzeźba ceramiczna Krystyny Moldawy*, Radom 1988.

²⁷ J. Czajkowski, *Wycinanki kielecko-radomskie*, „Polska Sztuka Ludowa” 1956, nr 4/5; A. Błachowski, *Polska wycinanka ludowa*, Toruń 1986.

diów nastąpiło zdecydowane odstępianie od tradycyjnego systemu hierarchii wartości dobrych i złych (dawniej nie akceptowanych), uznawanych za ważne i potrzebne, sposobów postępowania w celu osiągnięcia stawianych sobie celów. Obserwujemy zdecydowaną zmianę struktur rodzinnych na rzecz rodziny dwupokoleniowej, a co za tym idzie zmianę wewnątrzrodzinnych relacji. Dawne autorytety rodzinne i wioskowe zastępuje autorytet wiedzy fachowej lub, nawet częściej, wzorce płynące z mediów. Kryzys przechodzi etos pracy chłopskiej, na korzyść wszelkich działań przynoszących łatwy zysk.

Przygotowując nowy podział administracyjny Polski, powołano wiele zespołów badawczych w celu przeprowadzenia wielorakich, wnikliwych analiz. Jedną z koncepcji reformy zakładała utworzenie 12 regionów. By zbadać historyczne struktury dawnych prowincji i ziem, ocenę spuścizny materialnej i niematerialnych aspektów tożsamości kulturowej powołano program badawczy Ministerstwa Kultury i Sztuki „Synteza wartości kulturowych przestrzeni państwa polskiego”. Program realizowało 12 zespołów badawczych syntez regionalnych, w tym zespół Prowincji Mazowsze. Jednym z wielu zadań badawczych było określenie dla obszaru historycznego Mazowsza występowania rejonów odmienności kulturowej. Jako punkt wyjścia do ich wyznaczenia brano pod uwagę następujące elementy: cechy szczególne osadnictwa, cechy ośrodków miejskich, charakter i znaczenie dróg i szlaków komunikacyjnych, złożoność sieci osadniczej. Dla obszaru historycznego Mazowsza wyznaczono (bez strefy bezpośrednio otaczającej Warszawę) 11 rejonów odmienności.

Rejon I: gęstość osadnicza duża, stare osadnictwo pochodzące z XI-XIII w. szczególnie w historycznej ziemi plockiej, przeważała własność drobnoszlachecka — ziemia ciechanowska, zawkrzeńska i częściowo plocka. Niezmienny charakter rolniczy, duże arealy, towarowość gospodarstw, region zamożny, osadnictwo rozproszone po komasacjach w początku XX w. Większość ośrodków powstała w średniowieczu przy szlakach handlowych i komunikacyjnych. Obecnie utraciła znaczenie. Dominujące ośrodki: Płock, Ciechanów, Mława, Przasnysz, Sierpc, Płońsk. Dobrze rozwinięty system drożny, jeden ponadregionalny szlak tranzytowy kolejowy i drogowy z Warszawy na Olsztyn i Gdańsk. Sieć ośrodków średnio złożona, ciężenia do dawnych ośrodków administracyjnych.

Rejon II: gęstość osadnicza mała, późne osadnictwo puszczańskie z przełomu XVI i XVII w., historycznie własność książęca, później królewska. Typ osad śródleśnych, gospodarka leśna, XIX w. do połowy XX w. gospodarka leśno-hodowlana; dla tego okresu charakterystyczne rzemiosła tkackie. Ośrodki na obrzeżach rejonu: Chorzele, Myszyniec, Kolno, Nowogród, Ostrołęka. Z wyjątkiem Ostrołęki wszystkie w stanie stagnacji. Drogi o charakterze lokalnym z południa na północ, jedna szosa tranzytowa Ostrołęka–Szczytno–Olsztyn. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych likwidacja systemu kolejek wąskotorowych. Obszary leśne, region etnograficzny Kurpie, duża emigracja.

Rejon III: gęstość osadnicza duża, stare osadnictwo z XIV-XV w., prawie jednolita własność drobnoszlachecka, duże rozdrobnienie arealów. Obszar Czerwonego Boru dzieli rejon na część bogatą (południową) i ubogą (północ-

ną). Obszar bagien wizneńskich i biebzańskich stanowi odrębną jednostkę gospodarczą i krajobrazową. Dominujące ośrodki: Łomża, Zambrów, Grajewo, usytuowane przy lokalnych szlakach komunikacyjnych, zatraciły charakter. Historyczne szlaki handlowe północ-południe zanikły, ważny szlak tranzytowy wschód-zachód, drogowy Warszawa-Łomża-Grajewo na Mazury i Suwalszczyznę. System ośrodków średni złożony, ciężenia do Łomży (lokalne), do Warszawy i Białegostoku — ponadlokalne. Część południowa rejonu ciąży do Wysokiego Mazowieckiego. Tak zwane Mazowsze Stare.

Rejon IV: gęstość osadnicza mała, stare osadnictwo śródpuszczańskie XIII-XV w., historycznie własność biskupów plockich. Wsie włościańskie graniczące na wschodzie (Ostrów Mazowiecka) z osadnictwem drobnoszlacheckim. Obszar w stagnacji gospodarczej, z ośrodkami na obrzeżach: Pułtusk, Wyszaków, Ostrów Mazowiecka. Położony pomiędzy historycznymi szlakami handlowymi i wodnymi wzdłuż Bugu i Narwi. Obecnie szlak tranzytowy Warszawa-Łomża-Białystok, pozostałe drogi o charakterze lokalnym. Układ średnio złożony, ciężenia do Pułtuska — historyczne, do Wyszakowa, Tłuszcza, Warszawy — do pracy. Region kulturowy Puszcza Biała.

Rejon V: gęstość osadnicza mała, osadnictwo z okresu XIV-XVI w., przeważająca własność drobnoszlachecka i królewska, duże zalesienia, w wyniku których tworzą się enklawy osadnicze, duże rozdrobnienie arealów, od XIX w. przyspieszony rozwój osadnictwa wzdłuż szlaków komunikacyjnych. Regularny system ośrodków lokalnych wykształcony do XVI w., większość straciła znaczenie i prawa miejskie. Lokalny charakter historycznych szlaków handlowych. Dwa nowe (XIX w.) szlaki o znaczeniu ponadlokalnym: kolej Warszawa-Brześć, szosa Warszawa-Siedlce-Terespol-Brześć. System średniozłożony, północna część rejonu ciąży do Warszawy, albo do Węgrowa (Podlasie), południowa do Siedlec (poza Mazowsze). Tak zwane Mazowsze Leśne.

Rejon VI: gęstość osadnicza mała, początki osadnictwa od XIII w., główny rozwój XV-XVI w.; obszar położony pomiędzy dawnymi szlakami handlowymi lądowymi i Wisłą. Dominująca własność drobnoszlachecka, częściowo królewska. Obszar między Wisłą a Lasami Garwolińskimi od XIX w. cechuje specjalizacja sadownicza. Rzadka sieć ośrodków lokalnych, wszystkie powstały przed XVI w., obecnie z wyjątkiem Garwolina utraciły znaczenie (status ośrodków gminnych). Zachowane, z małymi zmianami, dawne szlaki komunikacyjne z Małopolski przez Warszawę na zachód i północ. Kolejowy szlak komunikacyjny Warszawa-Lublin. Układ ośrodków prosty, ciężenia lokalne do dawnych ośrodków miejskich i Garwolina. Ponadlokalne do Lublina i Warszawy. Przed 1999 r. całkowicie nieakceptowany społecznie związek administracyjny z Siedlcami. Rejon zwany Kolbielszczyzną lub Powiślem Garwolińskim, część Mazowsza Leśnego.

Rejon VII: gęstość osadnicza duża, początki osadnictwa w XII w., w XIV w. regularna sieć ośrodków administracyjnych i parafialnych. Własność drobnoszlachecka, częściowo królewska, wzdłuż Pilicy rozsiane posiadłości kościelne. Liczne drobne ośrodki, które utraciły swe znaczenie i zeszły do statusu ośro-

ków gminnych, z wyjątkiem Rawy Mazowieckiej, Grójca i Warki —ze względu na lokalizację przemysłu i położenie przy szlakach komunikacyjnych. Obszar od Tarczyna i Grójca do Wisły cechuje wysokowyspecjalizowana produkcja sadownicza. Zachowany historyczny układ dróg z południa i południowego zachodu do Warszawy. Główne szlaki: Warszawa–Rawa Mazowiecka–Piotrków, Warszawa–Grójec–Radom. Szlak nadwiślański przez Kozienice–Puławy do Lublina. Kolej Warszawa–Warka–Radom. Sieć złożona, wielość ciężarów do różnych ośrodków: Warszawa, Rawa Mazowiecka, Piotrków, Radom, Skierniewice, Łódź. Obszar za Pilicą, tzw. Zapilcze, zawsze ciążył do Małopolski (Radom). Tak zwane Mazowsze Polne.

Rejon VIII: gęstość osadnicza duża, rejon o nie zmienionych granicach od XI do XIX w. Tradycyjna własność kościelna (prymasowska) Księstwo Łowickie. Ośrodki lokalne podporządkowane Łowiczowi jako centrum zarządzania, większość utraciła znaczenie. Drogi o charakterze lokalnym. Główny szlak międzynarodowej komunikacji drogowej Warszawa–Sochaczew–Łowicz–Poznań oraz kolej o takim samym znaczeniu. Sieć średniozłożona, ciężar oprócz Łowicza poza rejon: do Skierniewic, Łodzi, w południowej części do Rawy Mazowieckiej. Region etnograficzny Łowickie lub „Książacy”, nad Bzurą obszary bagienne.

Rejon IX: gęstość osadnicza duża, z wyjątkiem Puszczy Gostyńskiej i Młodzieskiej. Osadnictwo od połowy XII w., własność drobnoszlachecka i królewska, wzdłuż Wisły, pomiędzy Włocławkiem a ujściem Bzury, charakterystyczne osadnictwo holenderskie. Sieć ośrodków lokalnych ukształtowana w XV w.: Gąbin, Gostynin, Kiernoza, Osmolin. Z wyjątkiem Gostynina pełnią rolę ośrodków gminnych. Drogi o charakterze lokalnym. System dość złożony, ciężar ku większemu ośrodkom na peryferiach rejonu: do Płocka, Łowicza, Sochaczewa, Kutna, Włocławka.

Rejon X: gęstość osadnicza mała, osadnictwo śródleśne głównie z XVII w., Puszcza Kampinowska, własność królewska. Wzdłuż Wisły stare osadnictwo, począwszy od XII w., a w XVII i XVIII w. osady holenderskie i niemieckie. Ośrodki na obrzeżach rejonu: Kampinos, Sochaczew, Błonie, Grodzisk, Nowy Dwór, Warszawa. Stary szlak komunikacyjny nad Wisłą: z Warszawy przez Kazuń do Wyszogrodu i Czerwińska, obecnie szosa tranzytowa do Gdańska. Sieć ośrodków prosta. Obszar w stanie regresu, masowa ucieczka mieszkańców poza rejon, brak decyzji co do projektu likwidacji osadnictwa śródpuszczańskiego.

Rejon XI: gęstość osadnicza duża, z wyjątkiem części Puszczy Bolimowskiej i Miedniewickiej. Historycznie własność drobnoszlachecka. Obszar o wielowiekowych tradycjach wyspecjalizowanego rolnictwa, pierwszy ośrodek produkcji buraka cukrowego. Stare ośrodki — Błonie, Wiskitki, Bolimów o charakterze lokalnym. Historyczny szlak tranzytowy Warszawa–Błonie–Sochaczew–Łowicz–Poznań. Od XIX w. kolej Warszawsko-Wiedeńska. Sieć złożona, wielostronne ciężary, bardzo wysoki stopień urbanizacji.

Opracowanie niniejsze jest podstawą do zarysowania ważnego dla woj. mazowieckiego problemu, czy posiada ono własną specyfikę, własną tożsamość kulturową, „oblicze etnograficzne”. Czy tradycyjna kultura materialna i duchowa

wa, sposób życia, tradycyjne zawody i umiejętności, pamięć o wkładzie społeczności w historię Polski, ma dzisiaj jakiegokolwiek znaczenie? Stawiam to prowokacyjne pytanie przed dwoma cytatami z artykułu poświęconego pozycji Mazowsza na tle innych regionów kraju: „Na tle reszty kraju o odrębnościach kulturowych regionów już i tak słabo zarysowanych Mazowsze jawi się jako region, którego odrębność jest zawsze słabsza. Posługując się językiem statystyków można powiedzieć, że odrębność kulturowa Mazowsza mieści się w granicach błędu statystycznego”²⁸ i „W sumie jednak trudno spodziewać się by czynnik specyfiki kulturowej — jej obrona i promocja — miał jakiegokolwiek znaczenie w dziedzinie gospodarki i innowacji. Tak więc nie można spodziewać się by troska o obronę i eksponowanie tożsamości kulturowej regionów mobilizowała do aktywnych postaw, konkurencyjności i innowacji. [...] Mówiąc o braku źródeł na rzecz konkurencyjności regionów, trzeba podkreślić, że chodzi tu o region Mazowsza”²⁹. Nie bez znaczenia też jest konstatacja o całkowitym braku jakiegokolwiek aktywności społecznej regionu mazowieckiego: „Na Mazowszu nie pojawiły się żadne ruchy regionalne, które świadczyłyby o specyfice społeczno-kulturowej, politycznej czy ekonomicznej tego regionu lub jego subregionów”³⁰.

Dlaczego więc, mimo że Mazowsze (w świetle przytoczonych wypowiedzi) jako organizm społeczny i kulturowy praktycznie nie istnieje, wywołuje często wiele krańcowych emocji? A może Mazowsze trzeba po prostu zrozumieć?

²⁸ R. Szul, *Mazowsze a Warszawa: Regionalne i ponadregionalne funkcje Warszawy a pozycja Mazowsza na tle innych regionów kraju* [w:] *Problematyka przestrzeni europejskiej*, pod red. A. Kuklińskiego, Warszawa 1997, s. 253.

²⁹ *Ibidem*, s. 254.

³⁰ Z. Rykiel, *Typologia ruchów regionalnych w Polsce* [w:] *Region, regionalizm — pojęcie i rzeczywistość*, Warszawa 1993, s. 87 i nn., cyt. za: A. Mync, *Czy Mazowsze może być regionalnym systemem innowacji?* [w:] *Problematyka przestrzeni europejskiej*, pod red. A. Kuklińskiego, Warszawa 1997, s. 301.